

Bél Mátyás Bars vármegye leírása című kéziratának egyik bírálója:
Pongrácz Gáspár esztergomi kanonok

Bél Mátyás megjelent és kéziratban maradt vármegyeleírásai közel 300 éve foglalkoztatják a Kárpát-medence történetével, művelődéstörténetével foglalkozó kutatókat. Bél tizenegy vármegye leírását tette közzé; a kiadatlan, részben befejezetlen, kéziratok halála után egy ideig özvegye őrizte, végül azokat Batthyány József kalocsai érsek vásárolta meg. A kéziratokat Pozsonyból a Dunán vitték az érsek akkori székhelyére, szállítás közben azonban egy részük vízbe merült, elázott. A kiadás folytatására – bár arra jeles személyeket szemeltek ki –, nem került sor. Batthyány József esztergomi érseki kinevezése után a kéziratok ismét Pozsonyba kerültek,¹ onnan 1821-ben Esztergomba. A 20. század második felében az MTA Történettudományi Intézete többször tervezte a kéziratban maradt vármegyeleírások kritikai kiadását, ami végül egy elkötelezett ifjú, Tóth Gergely és társai igyekezete nyomán indult el.² Ezt természetesen megelőzte a kéziratok teljességre törekvő számbavétele. Eddig a kéziratban maradt vármegyeleírások közül kritikai kiadásban Sopron, Árva és Trencsén vármegyék leírása jelent meg.³

Minden olyan adalék érdeklődésre tart számot, ami a vármegyeleírások készítésének folyamatára, a nem azonos készültségi állapotban ránk maradt kéziratokra, azok sorsára vonatkozik. Bél kezdetben területi egységenként képzelte el a kiadási sorrendet. A kéziratok elkészítésével, a javítások, kiegészítések folytonos beépítésével, aztán pedig (sőt néha párhuzamosan) az elkészült kéziratok hivatalos ellenőrzésével is sok gondja akadt.

A megjelent vármegyeleírások (1723: Szepes, a vármegyeleírásokról kiadott tervezet mintaleírása; 1735–1736: Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó; 1737: Pest-Pilis-Solt; 1742: Nógrád, Bars, Nyitra, Hont; 1747[1749?]: Moson) között találjuk Bars vármegyéjét is.

Bars vármegye esetében Bél Mátyásnak nagy volt a támogatottsága, sok a segítőtársa. Már 1720-ban arra kérte volt tanítványát, Radvánszky Lászlót, hogy a Bars vármegyeleírás kéziratát továbbítsa Nagy Boldizsár körmöcbányai jegyzőnek, aki megígérte, hogy azt kiegészíti.⁴ 1730 körül elkészült az alapkézirat. A fennmaradt kéziratváltozatokat, kiegészítéseket elemzően mutatta be Tóth Gergely.⁵

A vármegyei hatóság több vármegyéhez hasonlóan megkapta ellenőrzésre, javításra a kéziratot. Bél valószínűleg már 1730-ban elküldte Bars vármegye leírását (közvetlenül) a vármegyének. 1732. július 9-én arról panaszkodott, hogy a már három éve elkészült kéziratának ellenőrzését nem végezték el.⁶ Az ellenőrzési folyamatról ismert adat, hogy 1735. május 20-án

¹ SZELESTEI N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Bp., MTAK, 1984; TÓTH Gergely, *Bél Mátyás kéziratok a pozsonyi evangélikus liceum könyvtárában*, Bp., OSZK–Gondolat, 2006 (Nemzeti téka). A vármegyeleírásokra is fontos forráscsoport kiadása: *Bél Mátyás levelezése*, s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Bp., Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3); A vármegyeleírások kéziratának alapos számbavétele: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*, I–II, PhD-értekezés, Bp., ELTE, 2007. doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf

² A kritikai kiadásról, annak Bél Mátyás időrendi terveihez hasonlításáról: TÓTH Gergely, *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása*, Fons, 15(2008), 425–443.

³ BÉL Mátyás, *Sopron vármegye leírása – Descriptio Comitatus Sempronensis*, I–III, s. a. r., ford. DÉRI Balázs, FÖLDVÁRY Miklós, TÓTH Gergely, szerk. KINCSES Katalin Mária, Sopron, Soproni Levéltár, 2001–2006; BEL, Matthias: *Notitia Hungariae novae descriptio historico geographica... Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentsiniensis*, edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius TÓTH; rec. et not. Ladislaus GLÜCK, Zoltanus GÓZSY, Gregorius TÓTH, Budapestini, sumptibus Instituti Historici Academiae Scientiarum Hungaricae, Archivi Hungariae Regnicolaris, 2011.

⁴ *Bél Mátyás levelezése*, i. m., (1. j.), nr. 129.

⁵ PhD dolgozatában (II. kötet, 83–93): <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf>

⁶ „Barchiensem, itidem ante triennium elaboratum, sed qui toto eo tempore apud Dominum supremum Comitem haeret. NB: vix spero recipi aliter laborem posse, nisi dictus Supremus Comes, semel iterumque admoneatur.” TÓTH Gergely, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf> (II. kötet, 84.)

kelt levelében⁷ Bél ismét kérte a Helytartótanácsot, sűrűsse a vármegyénél a leírás átnézését, ellenőriztetését, mert ez Nyitra és Bars vármegyék esetében nem történt meg, holott azokat a második kötetben szeretne volna kiadni. A Helytartótanács május 21-i ülésének fogalmazvány⁸ tanúskodik arról, hogy a sürgetést elküldték a vármegyének.

Eközben a vármegye május 4-i közgyűlésén kijelölték Kvassay László helyettes alispánt, báró Bossány Miklóst, Pongrácz Gáspár esztergomi kanonokot, Tajnay Ádám törvényszéki ülnököt és Baesckády Pál jegyzőt a munka elvégzésére. Ők július 17–20-án a kistapolcsányi kastélyban tárgyaltak a műről, a vármegyei közgyűlés augusztus 8-án foglalkozott az ügygel. Az elkészített véleményt, az „Observationes revisoriae”-t, ma Esztergomban őrzik.⁹

Pongrácz Gáspárnak a vármegyei megbízottak közé kerüléséről a bizottsági jelentésen kívül az alább közlendő, július 24-én kelt levelében olvashatunk. A megbeszélésen szóvá tette az érsekségre nézve előítéletes, sértő részeket, amelyekről kivonatot küldött az érseki hatóságnak, hogy a primás lépni tudjon.¹⁰ A bizottság magáévá tette véleményét. A műben sok a tévedés (a hit dolgát kivéve), a történetíráshoz nem méltó rész, többen csodálkoztak, hogy annak kiadásáról van szó. A javítások többsége a birtokviszonyok pontosításával foglalkozik.

Pongrácz kanonok július 24-én az érseki hivatalba küldött levelére a válasz július 28-án kelt fogalmazványát is ráírták. Eszerint továbbították levelét a primásnak, aki dicsérte Pongrácz buzgalmát. Ha megérkezik a vármegyétől a véleményezés, akkor se szűnjön meg az érsekség érdekeit védelmezni. (A levél mellett egy rövid töredék maradt fenn, amely a vármegyeleírásról készített kifogások részlete lehet, annak egyes részei a bizottság által készített feljegyzésekben is szerepelnek.)

Bél 1735-ben Roth Tamástól azt kérte, hogy Körmöcbánya leírását vizsgálta meg a városi tanáccsal. Külön kéziratban maradt meg a kistapolcsányi uradalom alapos leírása. Talán szintén külön kéziratba foglalta az esztergomi érsekség Bars vármegyei uradalmainak leírását is. (Ez bizonyára szintén Pongrácz kezébe került.) Bél a vármegyétől kapott kifogások, észrevételek figyelembevételével elkészített változatot küldte el a Kancelláriának. November 29-én Batthyány Lajos kancellárhoz is írt sürgető levelet a hivatalos (kancelláriai) vélemény megkapása érdekében.¹¹ A Kancelláriától Bél 1736. február 16-i keltezéssel kapta meg az ekkor már kevés kifogást, megjegyzést tartalmazó választ.¹²

Pongrácz Gáspár esztergomi kanonok (1733–1766)¹³ a teológiát a bécsi Pázmáneumban végezte, 1723-ban szentelték pappá, 1726-ban teológiai doktori fokozatot szerzett, 1726–1733 között pápai plébános volt. A helyi reformátusokkal szemben védte a katolikusok érdekeit. E csatározások eredménye megjelent hitvitázó műve, az *Antidotum universale saluberrimum ac summe necessarium contra omnes morbos acatholicorum Hungariae*.¹⁴ A kötet végén olvasható latin nyelvű várostörténeti műve Pápa városáról.¹⁵ 1740-től elmebetegként élte életét. Hogy a Bél vármegyeleírását véleményezők közé került, annak bizonyára Pápa város történetének

⁷ *Bél Mátyás levelezése, i. m.*, (1. j.), nr. 521. (1735. máj. 20.)

⁸ *Uo.*, Függelék, VIII/40.

⁹ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, Hist. I. n. ff. 53–62: „*Relatio revisionis et censure operis Matthiae Béll Descriptionem Comitatus Barsiensis in se continentis, anno 1735, die 8va mensis Augusti, sub generali ejusdem [...] Comitatus congregatione in oppido Aranyos-Marót praesentata.*” A jelentés felsorolja a kijelölt tagokat és rangjukat is megadja. Pongrácz Gáspár kanonok ekkor: praefectus Sancti Benedicti.

¹⁰ A közös jelentésben is szó van a verebélyi uradalomról és a pénzvámról. A jelentés által említett, az ország történetébe nem illő kifejezéseket, tévedéseket Bél a megjelentetés előtt kijavította. Ilyen például a „Praeter morem Hungarorum” kifejezés, vagy az „eruditi Tyrnavienses” a jezsuiták helyett, vagy a Bél által is fabulosusként említett városeredet (Oppidum Zarnoviensis).

¹¹ *Bél Mátyás levelezése, i. m.*, (1. j.), nr. 543.

¹² *Uo.*, nr. 584.

¹³ KOLLÁNYI Ferenc, *Esztergomi kanonokok*, Esztergom, 1900, 346.

¹⁴ PONGRÁCZ, Casparus, *Antidotum universale saluberrimum, ac summe necessarium contra morbos acatholicorum Hungariae [...] ex pluribus et diversis spiritualibus considerationibus [...] paratum*, Tyrnaviae, Acad., 1733.

¹⁵ Kiadása (fordítással együtt): Ifj. HERMANN István (kiad., ford.), *Szentmiklósi és óvári Pongrácz Gáspár pápai plébános városleírása a XVIII. század elejéről*, Pápa, Jókai Városi Könyvtár, 1999 (Jókai füzetek).

leírása, kiadása éppúgy hozzájárult, mint *Antidotum*ának katolikus érdekeket védő jellege. Nem mellékesen származási helye (Liptó vármegye) és kiterjedt családi kapcsolatai révén terepismerttel, birtokügyekre való rálátással rendelkezhetett. Műveltségének tanúja megírt könyvén kívül, hogy az 1733-ban Pápán tartott egyházlátogatás során nemcsak példás életét és szorgalmát jegyezték fel róla, hanem azt is, hogy sok könyve volt.¹⁶ 1730 nyarán írt levelében azt kérte Esterházy Imre prímástól, hogy egy elkészült latin munkácskáját neki dedikálhassa.¹⁷ A pápai plébánia *Historia domus*ában feljegyezte, hogy a kiadott *Antidotum*on kívül még négy latin művet írt Pápán, amelyek kiadásra várnak.¹⁸ Eszerint 1730-ban nem sikerült kiadásra szánt művét megjelentetnie.

Melléklet

Pongrácz Gáspár Bél Mátyás Bars vármegyeről írt leírásáról küldi véleményét
a pozsonyi érseki irodának¹⁹

Illustrissime ac Reverendissime Domine,
Domine ac Patrone gratiosissime.

Proximis diebus in Inclyto Comitatu Barseinsi cum non nullis aliis in revisione Operis Beeliani Praedicantii Poseniensis fui deputatus, in quo opere aliqua inventa sunt Archi Episcopatus praepudiciosa, et non minus simul injuriosa: quae hic accludo, et extracta transmitto, ut Suae Celsitudini repraesentare dignetur, quo sua Celsitudo valeat suis locis rei obviare. Deputatio quidem illi totum illum paragraphum pro errore exposuit, et omnino exmittendum signavit, verum nescio, utrum is expositionem nostram admissurus sit. De caetero multae etiam aliae in eo opere inveniuntur levitates, et inconvenientiae, ac multa diversa, historia regni non satis digna. Et in universum erroribus variis (materia fidei excepta) omnino scatet; ita, ut mirentur plerique editionem ipsi hujus operis admittendam esse. Me caeterum favoribus et gratiis humillime devoveo, atque maneo

Illustrissimae et Reverendissimae Dominationis Vestrae
Tyrnaviae, 24. Julii. 1735.

Servus humillimus
Casparus Pongrácz mp.

P.S. Hac ipsa occasione voluissem perlubenter etiam Ponium divertere faciendae humillimae reverentiae ergo: verum negotia revocant; proximo enim die Mercurii in Comitatu Hontiensi, in Congregatione ejusdem inlyti Comitatus necessarie debeo adesse, propter subditos, qui ab inquarterisata illic Gillianiani regiminis nova conducta militia multa gravamina, et maximam aggravationem perpessi sunt.

[A külzeten:] Casparus Pongracz mittit reflexiones super opus Belianum actas 1735.

¹⁶ Berényi Zsigmond egyházlátogatási feljegyzése a szakirodalom állandóan ismételt része.

¹⁷ „Dein, e Parochialibus meis talibus qualibus laboribus collegi, et praeparavi certam opellam, lingua Latina, typis, et luci dandam, quam spero non infructuosam fore: hanc si suo glorioso Nomini dedicari Celsitudo Vestra pati dignaretur, suppliciter deferre cuperem, deferremque.” 1730. aug. 12. Esztergom, Prímási Levéltár, AS, AR, Classis X, nr. 196, 69. csomó, p. 128.

¹⁸ Ifj. HERMANN, *i. m.*, (15. j.), 9.

¹⁹ Esztergom, Prímási Levéltár, AEV, nr. 1072.

[Válasz a levél végén más kézzel írva:]

Reverendissime Domine Frater

Retuli Suae Celsitudini, qualiter Rssma DV occasione revisionis Beliani operis antevertere studuerit praejudicia Principi Ecclesiae Strigoniensi, per Authorem illum inferenda. Dilaudavit Sua Celsitudo eximium zelum, et ubi Inclyti Comitatus observationes transmissae fuerint, ulterius etiam indemnitati jurium Ecclesiae providere non intermittet. Me [...] Posonii 28. Julii 1735.

[A levél mellett Pongrácz véleményének töredéke:]

Et postquam Reges et Archi Episcopi in antiquissimis eorum Regestis et Privilegiis inveniunt vocabulum Urburarum, a tot, uti praemissum est annis eorum Praedecessoribus solutarum, satagunt illas saepius, sed frustra, ex novo, a Montanistis extorquere, et sic uni bovi duas cutes, per indirectum, et contra naturam detrahere; ac si nescirent, ante dictam limitationem, per Regnicolas factam, et jam a tot annis, irrevocabiliter observatam: alioqui tot Reges et Archi Episcopi, auri et argenti cupidissimi, per omnia gravamina, imo etiam varias excommunicationes et personarum detentiones, illas, nomine Almae Ecclesiae Strigoniensis, a Montanistis extorsissent: auri enim sacra fames, quid non mortalia pectora vexat? Imo Praefecti Archi Episcopi fuerunt jurati, ut proventus jam fictae Almae Ecclesiae Strigoniensis, si qui essent ab eadem avulsi, vellent modis omnibus recuperare: et saepius, praevia ratione hoc conati sunt; sed repugnante justitia oleum et lampada perdiderunt. Nam

Fallitur augurio spes bona saepe suo. [Ovid.]

Ante haec quidem prisco illo jure, et Strigoniensis Archi Episcopi praerogativa fuit, et Pisetarii sui Officium. Hodie, quibus haec ejus provincia partibus absolvatur, non habet dicere. Illud in comperto est, Parochum Cremnitziensem, Pisetarii munere fungi, et cum proventibus quibusdam Archi Episcopi aliis, tum Pisetio ejus, ne quid intertrimenti accidat, speciali sectione 1. de Processu Oszlanensi, membro 1. §. 6.

Habet etiam plura alia similia ad Archi Episcopatum perstringendum, et ad Piseti jura exaggeranda scripta, quae inspiciendo inveniri poterunt, dum ad Excelsum Consilium liber remittetur.